

УДК 811.161.2–373 + 821.161.2–2.08

ББК 81. 411.1–3

Костусяк Наталія

Валентність віддієслівних та відприкметникових іменників

(на матеріалі драматичних творів Лесі Українки)

Роботу виконано на кафедрі української мови видавничої справи та редагування

Волинського державного університету імені Лесі Українки.

У статті розглянуто категорію валентності віддієслівних та відприкметникових іменників на тлі дериваційних процесів, проаналізовано стан вивчення та основні напрями дослідження цієї проблеми на сучасному етапі, зосереджено увагу на валентному потенціалі вторинних субстантивів, засвідчених у драматичних творах Лесі Українки.

Ключові слова: валентність, дериват, транспозиція, синтаксема, суб'єкт, об'єкт, предикат.

Kostusyak N. Conjunction of the verbal and adjective nouns (on the base of the plays of Lesia Ukrainka).

In this article the category of the valence of the verbal and adjective nouns as a base of the derivative processes was considered, the state of the studying and the main trends of the investigation of this problem on the modern stage was analyzed, the attention to the valence potential of the another substances in the Lesia Ukrainka's plays was concentrated.

Key words: valence, derivatives, transpositions, syntactic units, subject, object, predicate.

На ґрунті слов'янських та інших індоєвропейських мов нагромаджено великий фактичний матеріал й апробовано різні підходи до вивчення однієї з найскладніших граматичних категорій – категорії валентності. Проте й дотепер потребує вдосконалення методика дослідження валентного потенціалу різних лексико-граматичних класів слів у конкретних мовах. Найперспективнішими на сьогодні є нові набутки загальної теорії валентності на основі комплексного вивчення морфологічних, формально-

синтаксичних, семантико-синтаксичних, комунікативних і транспозиційних характеристик її носіїв. Як відомо, головний носій валентності – дієслово, проте у лінгвістиці все частіше акцентують увагу на валентному потенціалі інших частиномовних класів слів. Найменш дослідженими у цьому плані є вторинні іменники із семантикою дії, процесу або стану. Наявність таких іменникових форм, на думку І. Р. Вихованця, є „віддзеркаленням дериваційних відношень між частинами мови, механізму транспозиції” [2, 17]. Для транспонованих до сфери іменника одиниць характерна не тільки складніша порівняно з непохідними компонентами структура, але й система специфічних морфологічних показників. Набуваючи іменникових граматичних ознак, деривати водночас зберігають окремі елементи категорійного значення вихідної частини мови, з-поміж останніх варто вказати на категорію валентності. Це дає підстави трактувати валентність віддієслівних та відприкметникових іменників як похідну міжрівневу категорію. У пропонованій статті ми маємо на меті проаналізувати валентність вторинних іменників, засвідчених у драматичних творах Лесі Українки, і розглянути їх на тлі дериваційних процесів. Відповідно до цього вважаємо за доцільне зосередити увагу на розв’язанні таких завдань: 1) з’ясувати валентний потенціал віддієслівних іменників, що функціонують у драматичних творах Лесі Українки; 2) охарактеризувати систему субстанційних синтаксем, які входять у валентну рамку аналізованих компонентів; 3) окреслити специфіку функціонування відприкметникових іменників; 4) розглянути сукупність залежних від них субстанційних синтаксем та їхні морфологічні варіанти.

У сучасній українській мові віддієслівні іменники подібно до вихідних дієслівних форм мають такий самий валентний потенціал, тобто можуть бути одновалентні – семивалентні, але зазвичай функціонують одно-, дво- та тривалентні вторинні субстантиви. Полівалентні деривати засвідчені рідше. У драматичних творах Лесі Українки значну частину становлять віддієслівні іменники, які вимагають тільки одного залежного контекстного партнера.

При одновалентних віддієслівних субстантивах заповнюється лише позиція правобічної субстанційної синтаксеми, що поєднується здебільшого з віддієслівними іменниками на позначення: 1) психолого-фізичного стану людини: *зітхання, збентеження, ридання, журба, туга*; 2) опредмечених звуків, властивих предметам, птахам, тваринам: *бренькіт, виття, скрегіт, стук, шелест*; 3) фізичного стану людини: *тремтіння, стогін*; 4) мовленнєвої діяльності: *крик, мовчання* тощо. Аналізовані відпредикатні компоненти формують словосполучення, що є наслідком згортання реченнєвої структури з одновалентним дієсловом. „Транспозиція речення у словосполучення супроводжується звичайно збереженням семантичної предикатно-суб’єктної структури вихідного речення” [1, 148]. Семантико-синтаксична валентність таких одновалентних віддієслівних іменників ґрунтується на субстанційних (предметних) відношеннях іменника до іншого вербалізованого іменника і зумовлює виділення однієї субстанційної синтаксеми – суб’єкта, який перебуває у правобічній позиції і має специфічну відмінкову форму вираження – родовий відмінок. Шлях трансформації виглядає так: *З горішнього поверху чути **грім музики*** [8, 493] ← *Музика **гримить**; Чути **зітхання**, приглушені **ридання** і здавлене **шепотіння тих, що не сплять...*** [8, 323] ← *Ті, що не сплять, **зітхають, ридують, шепочуть***. Процес дериваційних перетворень структурних компонентів речення у словосполучення свідчить про похідний, транспозиційний характер родового присубстантивного відмінка, який ґрунтується на підметовому називному. Виражаючи значення суб’єкта, родовий відмінок іменника вказує на належність певних дій як певних субстанцій їхнім суб’єктам-власникам. Підтвердження такого теоретичного положення знаходимо у Л. В. Щерби: “Ідея дії в цьому слові заглушена, а рельєфно виступає ідея субстанції” [9, 67]. Варто зазначити, що графемі родового властива специфічна семантика, оскільки, крім суб’єктності, тут маємо нашарування значення атрибутивності. У такий спосіб, послаблюючи семантику предметності іменника, родовий виконує суб’єктно-атрибутивну

функцію, наприклад: *Стогнуть пугачі...* [8, 434] → *стогін пугачів*; *...регочуть сови* [8, 434] → *реготання сов*. Залежний компонент у суб'єктній позиції, що поєднується з віддієслівним дериватом із значенням процесуальності, часто оформлюють власне-прикметники: *Раптом все покривається протяглим сумним вовчим виттям...* [8, 434] ← *виття вовків* ← *вовки виють*. Враховуючи лексичну та словотвірну семантику компонентів субстантивного словосполучення, слід вказати, що грамема родового відмінка функціонує при віддієслівних дериватах, похідних передусім від неперехідного дієслова. Для вторинних субстантивів, засвідчених у драматичних творах Лесі Українки, характерне як суфіксальне творення (за допомогою суфіксів *-анн'-, -ім-, -б-, -ощ-, -ель-, -т'-* та ін.), так і безафіксне, наприклад: *мовчання, зітхання, бренькіт, журба, заздрощі, погибель, виття, плач, відблиск, шелест*.

У драматичних творах Лесі Українки найзначнішою щодо кількісного складу виступає група двовалентних віддієслівних іменників. Дослідження фактичного матеріалу дозволяє встановити основні закономірності сполучуваності залежних компонентів з указаним типом опорних вторинних субстантивів. З цього приводу варто зазначити, що лівобічна валентність зазвичай тут не представлена, а правобічна – відкриває одну суб'єктну позицію і, крім того, одну з чотирьох субстанційних синтаксем – об'єктну, інструментальну, адресатну або локативну. За певних контекстуальних умов суб'єктна синтаксема може зазнавати елімінації, що свідчить про її факультативність, наприклад: *То се він дав і кесаря, і владу преторіанську та патриціанську, і владу над рабами багачів?* [8, 354]; *Я покажу Корінфові, що треба римлянина для цінування хисту (людьми)* [8, 598]; *Зректися маю я всього, Жуане, і навіть – мрій і спогадів про вас!* [8, 513]; *Потрібне те гвання (тата) (на соніці)!* [8, 450]; *...пан мій здержиться від завітання (до мене)* [8, 545]; *Чутно стукання (Федона) у хвіртку* [8, 580]; *З хати чутно крізь розбиту шибку рухи вставання матері (з ліжка)* [8, 440]. Словосполучення з двовалентними віддієслівними компонентами

перебувають у трансформаційних зв'язках з вихідними реченнєвими структурами. За умови перетворення речення з дієслівним предикатом на синтаксичну одиницю з віддієслівним субстантивом маємо синтаксичну похідність пасивної конструкції від активної, тобто такі перетворення ядерних речень, за яких змінюється їхня формально-синтаксична структура, але зберігається їхнє лексичне наповнення і характер узагальнено-семантичних відношень між їхніми компонентами [3, 193]. Регулярна похідність пасивних конструкцій від активних із відповідними трансформаціями відмінків свідчить про можливість утворення субстантивних словосполучень від пасивних речень, а не від дієслівних словосполучень з опорним перехідним дієсловом. Типовими похідними конструкціями такого виду є тричленні субстантивні сполуки, наприклад: *...спосіб добування (вами) (дарів)...* [8, 512] і под. з характерним орудним відмінком суб'єкта, похідного від називного суб'єктного в активних конструкціях, наприклад: *...спосіб добування (вами) (дарів) був ганебний* [8, 512] ← *Дари **добуті** вами* ← *Ви **добули** дари*. Отже, зміни трансформаційного характеру відбуваються в такому порядку: активна конструкція (з називним суб'єкта і знахідним прямого об'єкта) → пасивна конструкція (з називним об'єкта і факультативним орудним суб'єкта) → відреченнєве субстантивне словосполучення. Функціонування двовалентних віддієслівних дериватів доцільно розглянути з урахування морфологічного вираження валентно залежних синтаксем. Формальними репрезентантами суб'єктних компонентів виступають родовий та орудний відмінки, зрідка спостерігаємо наявність власне-атрибутивного компонента, наприклад: *Заздрощі **Антея** я розумію* [8, 610]; *Я покажу Корінфові, що треба римлянина для цінування хисту (**людьми**)* [8, 598]; *Хіба тебе не радує хвала **моя** і наших **друзів** скромних, щирих?* [8, 578]; *Ей, хлопче, вже **моє** грання минулось!..* [8, 450]; *...шкода **твого** ждання!* [8, 447]. Об'єкт зазвичай представлений грамемами родового, знахідного, рідше – давального та орудного відмінків, наприклад: *...судився вам **душі** рятунка!* [8, 493]; *Звичка*

до розкошів уїлась їй у серце, мов іржа... [8, 346]; *Спиніться! Не тьмаріть* ясного спогаду **про** сю *хвилину!* [8, 515]; *Спочатку гра його... сумна, як* зимовий вітер, як жаль **про щось** загублене і незабутнє... [8, 457]; ...і не заносить вітер жадних співів **про** недосяжну **волю**... [8, 433]; *Так чи не краще залишити мрії* **про вічне**... [8, 358]; ...жадаю віри **в** ту святую **силу**... [8, 358]; *Анно! Анно! Ти не збагнеш сих заздрощів* (**абатисі**) ніколи! [8, 470]; *То се він дав і кесаря, і владу преторіанську та патриціанську, і владу* **над рабами** багачів? [8, 354]. В інструментальній та адресатній сферах представлені відповідно місцевий та родовий відмінки, наприклад: *Потрібне те грання (тата) (на соніці)!* [8, 450]; ...пан мій здержиться від завітання (**до мене**) [8, 545]. Локативна синтаксема має дві форми вираження – знахідний і родовий, наприклад: *Чутно стук у хвіртку* [8, 559]; *З хати чутно крізь розбиту шибку рухи вставання матері (з ліжка)* [8, 440].

До тривалентних віддієслівних іменників належать такі, які в традиційній граматиці визначаються як лексеми з потрійним керуванням. Крім суб'єкта, що перебуває у позиції правобічного компонента, тут наявні об'єкт та адресат. В українській мові трапляються також сполуки із залежними суб'єктом, об'єктом та інструменталем, проте у драматичних творах Лесі Українки такі синтаксичні одиниці не засвідчені. Варто зазначити, що реальний діяч, тобто суб'єкт в орудному відмінку, зазвичай лексично не виражений, отже, суб'єктна синтаксема має тут нульове вираження. У сфері адресатності перебуває давальний відмінок, а об'єкт представлений знахідним або його еквівалентом – підрядною з'ясувальною частиною, наприклад: *Тепер уже почнеться дорікання (мені) (за все)...* [8, 413]; *Дяка щирая тобі, ніченько-чарівниченько, що закрила ти моє личенько!* [8, 393]. Групи чотиривалентних–семивалентних віддієслівних іменників в аналізованих творах не засвідчені, тому вони не стали об'єктом нашого дослідження у поданій статті.

Отже, у сучасній українській мові віддієслівні деривати зберігають валентний потенціал вихідних дієслівних форм. Відмінність полягає в тому,

що усі залежні субстанціальні компоненти перебувають у правобічній позиції і суб'єкт переважно має нульове вираження, тобто з облігаторної синтаксеми він перетворюється на факультативну, тоді як суб'єктна синтаксема, що входить у валентну рамку дієслів, є облігаторною і перебуває у лівобічній сфері.

Послідовне застосування функціональної морфолого-синтаксичної концепції дає змогу акцентувати увагу ще на одній групі вторинних субстантивів – відприкметникових іменниках. Варто зазначити, що впродовж останнього часу з'явилися вагомі теоретичні напрацювання, присвячені описові валентного потенціалу прикметників [4; 5; 6; 7]. Розглядаючи аналізований тип граматичних одиниць на тлі міжрівневої взаємодії, дослідники зазвичай вирізняють одно-, дво- та тривалентні прикметники. За певних умов усі три типи компонентів можуть зазнавати морфологічної субстантивації, набуваючи граматичних характеристик іменників і водночас зберігаючи валентний потенціал твірних лексем. Подібно до вихідних прикметників відприкметникові деривати мінімально відкривають одну іменникову позицію (суб'єктну), а максимально – три. Головна відмінність полягає в тому, що всі залежні від вторинного субстантива синтаксеми виконують роль правобічних компонентів. Значну частину відприкметникових іменників становить клас одновалентних слів: *радість, ніжність, гостинність*. В українській мові механізм формування словосполучень із відприкметниковим субстантивом тотожний транспозиційним перетворенням власне-дієслівних речень. Вихідною базою синтаксичної деривації є речення з ад'єктивним присудком і називним підметовим відмінком. Предикативне вживання прикметників є обов'язковою умовою транспозиції речень із номінативом та прикметником у субстантивні словосполучення із залежним генітивом, пор.: *Лев ...поважний...* [8, 371] → *Поважність Лева*; *А ясен, клен і явір – гордовиті* [8, 383] → *Гордовитість ясена, клена і явора*; *У тебе голос чистий, як струмок...* [8, 397] → *Чистота голосу*. У драматичних творах Лесі Українки

засвідчені трансформовані сполуки, головний компонент яких – похідний від одновалентного прикметника іменник із суфіксом *-ість* (*ніжність* [8, 357], *терпеливість* [8, 352] та ін.), рідше – із суфіксом *-ин-* (*гординя* [8, 341]). Варто зауважити, що значення якості зближує семантико-синтаксичні властивості відповідних субстантивів та прикметників. Відад'єктивні іменники в українській мові є похідними від якісних та відносних прикметників, які набувають значення якості. Особливо широкими словотвірними можливостями характеризуються якісні прикметники із значенням інтелектуальної, морально-етичної оцінки.

У ролі залежного від відприкметникового іменника компонента виступає грамема родового відмінка, яка виконує функцію суб'єкта якісної ознаки, виступаючи одним із семантичних варіантів суб'єктно-атрибутивної синтаксеми: *мудрість Лукаша* ← *Тепер я (Лукаш – авт.) мудрий став...* [8, 452]. У процесі дериваційних перетворень речення з ад'єктивним присудком у субстантивне словосполучення, тобто одиниці вищого рангу в одиницю нижчого рангу, компонентів речення в компоненти словосполучення чітко виявляється похідний, транспозиційний характер родового відмінка, наприклад: *Ся жінка хижя, наче рись* [8, 422] → *Хижість жінки*. Явище похідності відад'єктивних субстантивів від предикативних прикметників і родового відмінка від номінатива підмета свідчить про згорнуту предикативність і є найтиповішим засобом конденсації висловлення.

Порівняно з одновалентними двовалентні відприкметникові предикати трапляються значно рідше. Найчастіше вони реалізують свою валентність через дві облігаторні синтаксеми: суб'єктну та власне-об'єктну. Рідше у ролі залежних засвідчені один облігаторний (суб'єктний) і один факультативний (об'єктний) компоненти, оскільки відприкметниковий дериват за певних умов може потребувати заповнення не всіх можливих, а тільки однієї – суб'єктної позиції, при цьому не порушуючи граматичність і комунікативність речення. В обох типах структур правобічна суб'єктна

синтаксема функціонує у формі родового відмінка. Підпорядкування аналізованої грами відприкметниковим дериватам ще раз підкреслює її похідний характер. Переміщення родового в атрибутивну позицію є наслідком трансформації присудка у підметовий відприкметниковий іменник. У такому разі вихідною виступає реченнєва структура з двовалентним предикатом якості, наприклад: *І вже тоді не будуть більше люди у думці вільні..?* [8, 355] → *Вільність людей у думці; ...всі рівні перед Богом* [8, 339] → *Рівність усіх перед Богом*. Транспозиція генітива в ад'єктивну сферу ґрунтується на синтаксичних процесах конденсації реченнєвих структур, внаслідок чого останні трансформуються в іменникові словосполучення з опорними відприкметниковим субстантивом. За перетворення вихідних речень на субстантивні словосполучення предикатний компонент стає вторинним іменником, а називний відмінок – приіменниковим родовим відмінком, і тоді предикативний зв'язок між присудком і підметом у формі називного відмінка трансформується у підрядний зв'язок родового відмінка щодо вторинного іменника.

Лексичним значенням тривалентних відприкметникових іменників зазвичай передбачено три облігаторні компоненти – суб'єктний, власне-об'єктний, адресатний або два облігаторних (суб'єктний і власне-об'єктний) та один факультативний (об'єктний із семантикою обмеження). Серед тривалентних відприкметникових предикатів натрапляємо також на такі, які конкретизують свою семантику через один облігаторний (суб'єктний) та два факультативні (об'єктний із семантикою обмеження і об'єктний із семантикою уточнення) компоненти, останні часто мають нульове вираження. В усіх зазначених типах структур у ролі суб'єкта перебуває переважно грама родового відмінка, яка засвідчена у присубстантивній сфері. Виражаючи атрибутивні відношення і синтаксично підпорядковуючись опорному вторинному іменникові, родовий водночас містить вказівку на семантику вихідної відмінкової форми – граму називного, що є носієм суб'єктності. Словосполученням з атрибутивним

суб'єктом властива синтаксична валентність, репрезентантами якої виступають відпредикатні іменники. Відад'єктивні субстантиви називають переважно процеси і властивості. У драматичних творах Лесі Українки засвідчений тривалентний відприкметниковий компонент *вдячність* [8, 599, 612].

Отже, у сучасній українській мові відприкметникові іменники подібно до вихідних прикметникових форм залежно від кількості валентно зумовлених компонентів поділяють на одно-, дво- та тривалентні. Усі семантичні позиції залежних субстантивів кваліфікують як правобічні. У драматичних творах Лесі Українки домінанту становлять одновалентні відад'єктивні субстантиви, абсолютну периферію – тривалентні.

Література

1. Вихованець І. Р. Система відмінків в українській мові. – К.: Наукова думка, 1987. – 231 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 219 с.
4. Городенська К. Г. Реченнєвотвірний потенціал предикатів якості // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Випуск 7 / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – С. 27–31.
5. Пасічник І. А. Семантико-синтаксична валентність предикативних прикметників: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – 17 с.
6. Пасічник І. А. Одно-тривалентні предикати якості у структурі речення (на матеріалі творів Лесі Українки) // Науковий вісник ВДУ ім. Лесі Українки. Філологічні науки. – 1999. – №15. – С. 127–129.
7. Тимкова В. А. Двоскладні речення з предикатами якості в українській мові Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – К., 1998. – 18 с.

8. Українка Леся. Вибрані твори. Поезії. Поеми. Драматичні твори. – К.: Дніпро, 1974. – 630 с.

9. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. – М.: Учпедгиз, 1957. – 186 с.